

Posrednjeveška arheološka dediščina: raziskave, zaščita in varovanje

Post-medieval Archaeological Heritage: Research, Protection and Management

© Barbara Nadbath

Izvleček: Posrednjeveška arheološka dediščina je bila v obdobju po drugi svetovni vojni v domeni raziskovanja in varovanja drugih strok. Šele z uveljavitvijo Zakona o varovanju kulturne dediščine (ZVKD-1) je zakonsko zagotovljeno, da je metoda raziskovanja tudi arheološka.

Avtorica v prispevku na kratko predstavi definicije kulturne in arheološke dediščine, kot so bile opredeljene v zakonih veljavnih v obdobju po drugi svetovni vojni in arheološke raziskave posrednjeveške dediščine, ki so v zadnjih dveh desetletjih potekale v okviru ZVKDS, OE Ljubljana. Opozori pa tudi na naloge in izzive, ki čakajo konservatorsko stroko ob uveljavljanju določila po varovanju in raziskovanju posrednjeveške dediščine.

Ključne besede: arheologija, konservatorstvo, zakon, raziskave, zaščita, varovanje

Abstract: In the post World War II period the Late Medieval archaeological heritage was researched and protected by other scientific fields. It was only with the introduction of the Slovenian Cultural Heritage Protection Act that it became legally binding to use the archaeological method.

In this contribution the authoress briefly presents the definitions of cultural and archaeological heritage as presented in the legislation that was binding after World War II. She also presents the archaeological research of the post-medieval heritage that took place within the frame of the Ljubljana branch of the Institute for the Protection of Cultural Heritage during the last two decades. At the end she draws attention to the tasks and challenges that await the conservation field once the provision for protecting and researching post-medieval heritage will be enforced.

Keywords: archaeology, conservation branch, law, research, protection, preservation

Uvod

Delovanje Zavoda za varstvo kulturne dediščine je pri svojih strokovnih nalogah, ki se izvajajo skozi upravne postopke, bolj kot ostale kulturne institucije zavezano k uveljavljanju določil zakona o varstvu kulturne dediščine. Na prvi pogled se zdi, da je delo arheologa konservatorja enolično uradniško delo, ki ga priden uradnik opravi v okviru osemurnega delovnika. Pa temu ni vedno tako. Delo arheologa konservatorja je razbito med številne naloge: terenske raziskave (nadzor nad predhodnimi pregledi in zaščitnimi izkopavanji), terensko delo za potrebe evidentiranja, dokumentiranja in valoriziranja arheološke dediščine, določevanje varstvenih območij, razglašanje kulturnih spomenikov lokalnega ali državnega pomena, promocija, varovanje v prostorskih aktih, upravne naloge itd. Pri vsem naštetem je nemogoče zaobiti tudi usklajevanje varstvenih zahtev z drugimi strokami. Marsikdaj je utečena praksa delitve dediščine po zvrsteh (arheološka, etnološka, umetnostnozgodovinska, zgodovinska; sakralna, stavbna, urbana itd.) in s tem tudi na odgovorne konservatorje določene stroke ovira pri uveljavljanju novih določil zakona¹, saj (ne)hote posegajo v t.i. vrtičke tega ali onega strokovnjaka. Ob vsem tem pa se zavedamo, da je uveljavljanje določil novega zakona o raziskovanju in varovanju posrednjeveške arheološke dediščine v praksi ter skrb, da ta ne bodo ostala le mrtva črka na papirju, močno odvisna od delovanja zavoda.

Kratek pregled zakonodaje o varovanju kulturne dediščine po drugi svetovni vojni in statusu arheološke dediščine

Zavod za varstvo kulturne dediščine kot institucija v sebi združuje strokovnjake različnih strok, ki delujejo oz. bi morali delovati interdisciplinarno. Temu žal ni vedno tako, kar pa je posledica razvoja službe od njenih začetkov do danes. Zdi se, da je delitev dediščine na zvrsti zakoreninjena v samem načinu delovanja službe, ki je bila oblikovana tudi skozi določila zakonov, ki so bili v veljavi v obdobju po drugi svetovni vojni.

V skladu z določili zakona iz leta 1948² in leta 1958³ so bili za kulturne spomenike opredeljeni *premični in nepremični predmeti ali skupine predmetov, ki so zgodovinsko, arheološko, kulturnozgodovinsko, umetniško, etnografsko in sociološko pomembni oz. domačijsko značilni, ali pa so spomeniki narodnoosvobodilne borbe*. Arheološka dediščina ni bila posebej obravnavana.

Tudi v zakonu iz leta 1986 arheološka dediščina ni natančneje opredeljena. Kulturna dediščina po tem zakonu so bili *predvsem predmeti ali skupine predmetov zgodovinskega, arheološkega, umetnostnega, etnološkega, antropološkega in naravoslovnega pomena, ki dokumentirajo zgodovinsko dogajanje na Slovenskem, stavbe in*

1 Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1, Uradni list RS 16/2008).

2 1. člen Zakona o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti v Ljudski republiki Sloveniji (Uradni list LRS 23/1948).

3 2. člen Zakona o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti (Uradni list LRS 22/1958).

drugi predmeti, arheološka najdišča, arheološki predmeti itd.⁴ Arheološki spomeniki pa so bila *zemljišča, ki vsebujejo posebno pomembne sledove človeškega delovanja v zgodnjih zgodovinskih obdobjih, in posebno pomembni predmeti iz teh obdobj.*⁵ V dikciji "zgodnja zgodovinska obdobja" se kaže odmev znanstvene debate med zgodovinarji in arheologi v 60. letih 20. stol., ko je bila ločnica delovne oz. raziskovalne pristojnosti med strokama postavljena v čas okoli leta 1000.

V skladu z določili zakona iz leta 1999⁶ so bila kot kulturna dediščina opredeljena *predvsem arheološka najdišča; naselbinska območja, zlasti stara mestna in vaška jedra, oblikovana narava in kulturna krajina* itd. Arheološki spomeniki so bila *zemljišča in zemeljske plasti, ki hranijo pomembne sledove človekovega delovanja v zgodovinskih obdobjih in njegove povezanosti z naravnim okoljem, ter posebno pomembni predmeti iz teh plasti oz. obdobj.*⁷

Z uveljavitvijo Zakona o varstvu kulturne dediščine marca leta 2008 je kot arheološka najdba opredeljena *premična arheološka ostalina, ki je bila pod zemljo ali pod vodo vsaj 100 let oz. orožje, strelivo in drug vojaški material, vojaška vozila in plovila ali njihovi deli, ki so bili pod zemljo ali pod vodo vsaj 50 let;*⁸ kot arheološka ostalina pa vse stvari in vsakršni sledovi človekovega delovanja na površini, v zemlji in vodi, katerih ohranitev in preučevanje prispevata k odkrivanju zgodovinskega razvoja človeštva in njegove povezanosti z naravnim okoljem, za katere sta glavni vir informacij arheološko raziskovanje ali odkritja in za katere je moč domnevati, da so pod zemljo ali pod vodo vsaj 100 let in imajo lastnosti oz. stvari povezane z grobišči in z vojno skupaj z arheološkim in naravnim kontekstom, ki so bile pod zemljo ali pod vodo vsaj 50 let.⁹

Zakon pa razlikuje tudi med registriranim in neregistriranim arheološkim najdiščem.¹⁰ Kar je pri obravnavi

problematike posrednjeveške arheološke dediščine bistvenega pomena. Redke so namreč enote posrednjeveške kulturne dediščine, ki so v Registru nepremične kulturne dediščine opredeljene kot arheološka dediščina in s tem registrirane kot arheološko najdišče.

Šele z uveljavitvijo slednjega zakona je zakonsko zagotovljeno, da je pri raziskovanju dediščine mlajših obdobj metoda raziskovanja tudi arheološka. Seveda z uveljavitvijo zakona zakonske določbe še ne zaživijo v praksi. Do tega je dolga pot, predvsem pa so, poleg ostalega (glej ostale prispevke), potrebne spremembe v miselnosti pristojnih v odgovornih institucijah.

Raziskave ZVKDS, OE Ljubljana

Posrednjeveška arheološka dediščina je bila skozi celotno obdobje po drugi svetovni vojni in do konca 20. stol. v domeni raziskovanja in varovanja drugih strok, predvsem umetnostnozgodovinske, etnološke ali zgodovinske. Zato so bile redke arheološke raziskave dediščine mlajših obdobj nepovezane.

Med uspešnimi raziskavami posrednjeveške arheološke dediščine na območju ZVKDS, OE Ljubljana, v zadnjem desetletju 20. stoletja lahko izpostavimo arheološke raziskave Polhogradske graščine¹¹ in Mülleyeve hiše na Vrhniki.¹² Omenimo lahko tudi raziskave znotraj stavbne dediščine, kjer je bil izveden arheološki nadzor ob gradbenih delih z dokumentiranjem odkrite arheološke dediščine (npr. Preserje - Sv. Vid¹³ itd.).

Vendar je v zadnjih dveh desetletjih odnos do posrednjeveške arheološke dediščine ostajal mačehovski, kar smo še posebej lahko opazovali pri obnovah npr. gradov kot sta Turjak in Snežnik, samostana Kostanjevica¹⁴ itd. Obnove omenjenih spomenikov so praviloma potekale v obliki gradbenih projektov z "izvedbo na ključ" ne da bi bile izvedene predhodne arheološke raziskave. Te so bile praviloma omejene na arheološki nadzor nad posegi v zemeljske plasti. Ob slučajnem odkritju arheoloških struktur in najdb pa le na dokumentiranje v okviru predvidenega posega.

¹¹ Železnikar 2002.

¹² Železnikar 1997.

¹³ Železnik, Nadbath 2007, 171–173.

¹⁴ Topličanec, Nadbath 2007, 99–100.

⁴ 2. člen Zakona o naravni in kulturni dediščini (Uradni list SRS 1/1986).

⁵ 2. odstavek 16. člena Zakona o naravni in kulturni dediščini (Uradni list SRS 1/1986).

⁶ 2. člen Zakona o varstvu kulturne dediščine (ZVKD) (Uradni list RS 7/1999).

⁷ 2. odstavek 6. člena ZVKD., kar je identična dikcija *Malteški konvenciji* (Uradni list RS 7/99).

⁸ 2. alineja 1. odstavka 3. člena Zakona o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1) (Uradni list RS 16/2008).

⁹ 3. alineja 1. odstavka 3. člena ZVKD-1.

¹⁰ Razlika med registriranim in neregistriranim arheološkim najdiščem se po ZVKD-1 odraža predvsem v načinu financiranja raziskav. glej predvsem 4. alinejo 1. odstavka 3. člena in 34. člen ZVKD-1.

Ob statični sanaciji gradu Snežnik leta 2006 je bilo odkritih več struktur in velika količina drobnega gradiva, predvsem lončenine in odlomkov pečnic. V okviru statične sanacije je bila poleg utrditve stropnih konstrukcij in obnove vseh tlakov izvedena tudi obnova vseh instalacij v gradu (elektrika, voda, telefon itd.). Pod obstoječim tlakom je bilo v grajski kuhinji odkrito srednjeveško ognjišče, ki je bilo postavljeno na živo skalo in več faz popravila hodnega nivoja na neravni skalni podlagi, ki so bile izvedene tako s kamnitimi tlakovci v obliki čebeljega satja, opečnatimi tlakovci in estrihom. Arheologi ZVKDS, OE Ljubljana, so bili o odstranjevanju obstoječega tlaka in odkritju struktur obveščeni naknadno ter povabljeni k dokumentiranju že očiščenega kuhinjskega prostora.

V tem kratkem pregledu arheoloških raziskav na gradovih lahko izpostavimo tudi grad Kostel, ki so ga francoski vojaki oplenili in požgali leta 1809.¹⁵ Tu so arheološke raziskave potekale leta 1999, tedaj jih je vodil D. Josipović¹⁶, in leta 2000, ko jih je vodil T. Kajfež.¹⁷ Leta 2001 pa so bile arheološke raziskave v delu vzhodnega trakta spremenjene v arheološki nadzor pri odstranjevanju ruševin. Z arheološkimi izkopavanji je bilo leta 1999 raziskano notranje dvorišče, ki je bilo izrazito prilagojeno terenu. Odkrita sta bila grajski vodnjak in dobro ohranjena ureditev s petimi stopnišči in štirimi tlakovanimi vmesnimi podesti. Slednji so bili od vzhodnega trakta gradu ločeni s štirimi skupinami arkad, ki so sledile nivojem podestov. Leta 2000 je bil raziskan prostor 1. vzhodnega trakta. Drobne najdbe odkrite ob izkopavanjih kot ob nadzoru večinoma sodijo v 18. stol., najstarejše pa v renesančni čas. Rezultati izkopavanj žal niso objavljeni.

Evidentiranje, valorizacija in varovanje

Kot je bilo že opozorjeno, posrednjeveška dediščina praviloma ni evidentirana kot arheološka dediščina. V prihodnje bo potrebno izvesti dokumentiranje in evidentiranje ter oceno stanja tovrstne dediščine na terenu, pridobiti dostopne arhivske vire in izvesti historično analizo prostora za posamezna območja. Nato sledi vrednotenje in ocena pomena posamezne enote dediščine, kar predstavlja osnovo za odločanje o načinu varovanja in ohranjanja enote. Pri tovrstnem delu se postavlja vpra-

šanje kako vrednotiti to dediščino. Pomembni kriteriji pri valoriziranju arheološke dediščine so redkost/pogostost, znanstvena in zgodovinska izpovednost itd. Že pri arheoloških najdiščih iz "klasičnih arheoloških obdobij", ki kot vir informacij predstavljajo le del zapisa oz. materialne kulture, ki je nastala v preteklosti, je jasno, da vsa arheološka najdišča ne vsebujejo enako pomembnih in izpovednih podatkov. Dokončno oceno o statusu in pomenu nekega najdišča lahko podamo šele na podlagi strokovno izvedenih raziskav in poizkopavalnih postopkov. Torej lahko vsako, danes še tako slabo raziskano najdišče nosi nadvse pomembne informacije, zato je pomembno, da ne varujemo le posameznih delov arheološke dediščine, temveč njeno celoto.

Posrednjeveška arheološka dediščina pa je v primerjavi z ostalinami iz "klasičnih arheoloških obdobij" veliko bolj pogosta. Zato verjetno pri valorizaciji te dediščine ne moremo povsem povzeti oz. preslikati kriterijev za ostalo arheološko dediščino in varovati celoto, temveč bo potrebno smiselno upoštevati tudi kriterije za vrednotenje stavbne dediščine npr. pričevalnost, avtentičnost (v smislu izvirnosti in neponarejenosti), ogroženost (v smislu izginjanja oziroma odmiranja tradicionalnih vrednot in s tem povezanih stvaritev), ohranjenost (kot kompliment avtentičnosti) itd.

Vsekakor bi bilo potrebno pri delu na terenu večjo pozornost posvetiti tudi klasični topografiji z intervjuji domačinov ter z zapisovanjem starih ledinskih imen in njihovo označitvijo na kartah. Slednje pa ne velja le za posrednjeveško arheološko dediščino temveč tudi za vse ostale. Na primeru Žabjega gradu¹⁸ je bilo ugotovljeno, da je obdobje po drugi svetovni vojni z uveljavitvijo novega družbenega sistema močno zarezalo pustilo tako v razumevanju dediščine, ki jo povprečen človek na podeželju še danes razume kot oviro razvoju in kot nekaj nepotrebne, nazadnjaškega, staromodnega in slabega kot tudi v spremembi ledinskih imen. Nova ledinska poimenovanja so bila ugotovljena predvsem pri pomembnih točkah v prostoru kot so npr. križišča poti. Tako se danes križišče poti pod Žabjim gradom imenuje po bližnji domačiji, ledinsko ime Žabji grad pa je pri generaciji mlajši od štiridesetih let že popolnoma pozabljeno.

Zelo močan pečat je obdobje po drugi svetovni pustilo tudi na Kočevskem. Dejstvo, da je bil večji del Kočevske

¹⁵ Reisp 1998, 91; Železnik 2006, 89.

¹⁶ Josipović 1999.

¹⁷ Kajfež 2000.

¹⁸ Nadbath, Rutar 2008a; ista 2008b.

zaprto območje, je vsekakor pripomoglo k boljši ohranjenosti arheološke dediščine, saj ta ni bila neposredno ogrožena z modernimi posegi v prostor. Izselitev večjega dela nemškogovorečega prebivalstva in opustitev vasi po koncu druge svetovne vojne¹⁹ je pustilo močan pečat v kulturni krajini tega območja. Na večino lokacij nekdanjih vasi opozarja le večje število starega sadnega drevja v mladem gozdu in ruševine stavb ter opuščena pokopališča. Nekatere vasi so le še zaselki z eno ali dvema hišama. Cerkve so praviloma porušene. Večina lokacij teh cerkva je v Registru nepremične kulturne dediščine vpisana kot arheološka dediščina, večina območji vasi ni zaščiteni niti kot kulturna krajina niti kot arheološka ostalina.²⁰

Območje Kočevske torej predstavlja velik izziv konservatorski stroki. Območja porušениh vasi ne predstavljajo le kulturne krajine in arheološke dediščine, temveč in predvsem ohranjeno in nedotaknjeno historično krajino.

Zaključek

Zavod za varstvo kulturne dediščine je institucija, ki mora določila zakona dejansko prenesti in uveljaviti v praksi. Navihano bi lahko rekli, da je za vsakega zaposlenega na zavodu "najboljši zakon" tisti, v obdobju katerega veljavnosti so nastopili službo na zavodu, ki je tedaj še predstavljala izziv. Čeprav nekateri izmed nas nismo popolni začetniki v tej službi, upam, da nam bo uveljavljanje varovanja in raziskovanja dediščine starejše od 100 let ali 50 let, kot arheološke dediščine, uspelo.

Viri in literatura

JOSIPOVIĆ, D. 1999, *Poročilo o izkopavanjih na gradu Kostel v letu 1999*. Arhiv ZVKDS; OE Ljubljana.

KAJFEŽ, T. 2000, *Preliminarno poročilo o arheološkem izkopavanju na gradu Kostel*. Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana.

NADBATH, B., G. RUTAR 2008a, Lost spirit and found memory: Žabji grad in the Ljubljansko barje and its sur-

rounding landscape. *Finding the Spirit of place. ICOMOS 16th General Assembly and International Scientific Symposium Quebec, Canada, September 29 – October 4, 2008*.

NADBATH, B., G. RUTAR 2008b: Žabji grad, pozabljen srednjeveška utrdba na južnem obrobju Ljubljanskega barja. *Varstvo spomenikov* (v tisku).

REISP, B. 1998, *Gradovi dežele Kranjske*. Ljubljana.

TOPLIČANEC, M., B. NADBATH 2007, Kostanjevica na Krki. *Varstvo spomenikov* 43, 2007, 97–100.

Zakon o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti v Ljudski republiki Sloveniji (Uradni list LRS 23/1948).

Zakon o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti (Uradni list LRS 22/1958).

Zakon o naravni in kulturni dediščini (Uradni list SRS 1/1986).

Zakona o varstvu kulturne dediščine (ZVKD) (Uradni list RS 7/1999)

ZUPAN, G., M. FERENC, F. M. DOLINAR 1993, *Cerkve na Kočevskem nekoč in danes*. Kočevje.

ŽELEZNIK, A., B. NADBATH 2007, Preserje – cerkev sv. Vida. *Varstvo spomenikov* 43, 171–173.

ŽELEZNIK, A. 2006, Grajski naselbinski kompleks Kostel. *Gradovi, utrdbe in mestna obzidja. Vodnik po spomenikih*. Dnevi evropske kulturne dediščine, Ljubljana, 89–93.

ŽELEZNIKAR, J. 1997, *Arheološko izkopavanje v Mulleyevi hiši na Vrhniki, junij 1987*. Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana.

ŽELEZNIKAR, J. 2002, Graščina v Polhovem gradu. *Arheološki vestnik* 53, 301–371.

¹⁹ Zupan, Ferenc, Dolinar 1993, 15–16.

²⁰ Izjemo predstavlja enota Rinža – Kulturna krajina (EŠD 591455), Čepļe pri Predgradu – Kulturna krajina (EŠD 22994), Jelenja vas – Kulturna krajina (EŠD 17962).